

Bütöv zaman

Və ya dərk etmək, eyni zamanda, var olmaqdır

Fəxrəddin Salim

Hər şeyin anti-materiyası var. Təkcə fəlsəfədən başqa. Çünki fəlsəfə materiya deyil. Burada ki "anti" kəlməsi materiyanın ziddi demək deyil. Onun tərs üzü, içi, mahiyyəti, bəlkə də ruhu deməkdir. "Anti" kəlməsi doğru olmaya da bilər. Ancaq həqiqətdə anti-materiya materiya olmayandır.

Bəs o zaman materiya olmayan necə materiyada ola bilər? Bəlkə əksinə, materiya anti-materiyadır? Onlar birləşmiş vəziyyətdədir, yoxsa ayrı? Biri olmadan digərinin varlığı, fəaliyyəti və ümumiyyətlə, mövcudluğu nə dərəcədə mümkündür? Fəlsəfi mətnlərdən fərqli olaraq, burada suallar ritorik deyil. Biz də bilməsək, onların mütləq bir cavabı var.

Ancaq doğulan suallar məntiqin yaratdığı məfkurə hamiləliyinin nəticəsidir. Sualı, sadəcə sual verməyi xoşlayan filosoflar kimi sual xətrinə verməsək, onun mütləq bir cavabı olacaq. Zəhmət, hərəkətin mühərriki suallara tapılan cavablardan doğulan yeni suallarla işləyir. Yəni də sual yarana bilər ki, bəs, əgər hər tapılan cavab yeni bir sual doğursunsa, o zaman hansı məntiqdən və hansı nəticədən söhbət gedə bilər? Haqsız sualdır. Çünki, səfəfdir, yeni beynəlmiləl dildə desək, sofistika. Sofistlər hər zaman məntiqsizlikdən qidalandıqları üçün, bilib-bilə, qəsdən tamamlanan hərəkətin eyni nöqtəyə gəlmədiyini inkar edirlər. Yeni həqiqət budur ki, bəli, hər cavab yeni bir sual doğurur. Ancaq bu sual, göründüyü kimi, yenidir və irəliyə doğru atılan addımdır.

Fəlsəfə isə nəyə görə, səfəfdə ilə həmfəaliyyətə gəlir mənə! Bəli, fəlsəfənin anti-maddəsi yoxdur. Dediğimiz kimi, fəlsəfə özü maddə olmadığı üçün, onun batını da yoxdur. Onda belə çıxır ki, anti-materiya batin deməkdir. Çünki materiya hər zaman zahirdir, yeni izhar olunandır, görünəndir, anlaşılındır. Fəlsəfədə isə nə anlaşılan var, nə anlaşılmayan. Çünki filosoflar belə istəyir. Hər hansı bir fəlsəfəni anlamaq da onu bitirəcək, anlamamaq da. Daha dəqiq ifadə etsək, anlayan tanıyacaq, anlamayan uzaqlaşacaq. Tanınan şey tükətilən qida kimidir. Bir dəfə yeyildikdən sonra, ikinci dəfə ona maraqlı olmur. Anlaşılmazlıq isə təbəlliyə meyilli olan insan beynini yorur. Beləliklə də, filosoflar gündəmdən düşməmək üçün bəşəriyyəti hər zaman anlamaqla anlamamaq arasında tutmağa çalışıblar. Fəlsəfə özünü Günəş kimi aparır; necə deyərler, yaxınlaşsan yanarsan, uzaqlaşsan donarsan. Lakin həqiqi Günəşdən fərqli olaraq, fəlsəfə bəzən işıq deyil, qaranlıq saçır! O, bəzən, həyatın deyil, ölümün mənbəyinə çevrilir. Ən sevdiyim, bəlkə də tək sevdiyim şair, rəhmətlik İskəndər demişken: "Fəlsəfə ağaç olsa, hangi meyveyi verirdi?"

Cavab isə birdir - fəlsəfə meyvəsiz ağacdır.

Hər şey bir bütövdür. Ancaq bu bütövün içərisində zamanın şəklində necədir? Bu bütövə nisbətə zaman nisbidir, yoxsa mütləq? Məsələ burasındadır ki, zamanın ən müxtəlif nəzəri tərifləri məkənin, yeni hər şeyin bir bütöv olduğu anlaşılıb qəbul edilmədiyi vaxtlarda ortaya çıxmışdı. Zəhmət, hər şeyin ayrı zamanı olduğunu deyənler, bütövlüyü qəbul edə bilməzdilər. Bu, uzaq tarix deyil. Yeni bütövlük hələ də sual altındadır. Lakin məsələ tamamilə fərqli və qəlizdir. Yeni fikir isə ondan ibarətdir ki, zamanın mütləqliyi ilə məkənin bütövlüyü tamamilə ayrı-ayrı şeylərdir. Yeni Yer in ayrı, Marsın ayrı, yeməyin ayrı, yuxunun ayrı zamanının olması onların bütövlüyü ilə tərs mütənəsb deyil. Dolayısı ilə, onların bütöv olması da zamanın mütləq olması anlamına gəlir.

Bütövlük dərk ediləndir. Həm də bir mənada gerçəkliyin dərkidir. Bunlar isə başqa-başqa məfhumlardır. Bir az incələsək, görürük ki, dərk etmək ayrıca bir gerçəklikdir. İdrak gerçəkləşməyə qədər gerçəklik idrak edilə bilməz. Bəs idrakın gerçəkləşməsi nə deməkdir? Haqlı sualdır. Yeni bir cavabı vardır. Elə başlayaq bütövdən. Bütövün gerçəyi, Qalileyin termini ilə desək, gerçəyin diaqramıdır. Lakin var olan heç nə dərk olunmadan gerçək deyil. Çünki idrak fərdidir və ona yalnızca

nizca daxildən müdaxilə etmək mümkündür. Kobud bir misal çəkək. Məsələn, tutaq ki, bizim uzaq yerdə bir qardaşımız və ya övladımız var. Ancaq biz onu nəinki tanımırıq, hətta onun varlığından belə xəbərimiz yoxdur. Bu zaman o, bizim qardaşımız və ya övladımız deyil. O, sadəcə mövcuddur. Yalnız onu tanıdığımız zaman biz belə bir varlığın mövcudiyetindən xəbər tuturuq. Yeni idrakımız gerçəkləşdiyi zaman biz həmin gerçəyi idrak edə bilirik. Dərkimiz ələmdən asılı olduğu kimi, ələm də dərkimizdən asılıdır. Bütövlük deyir bir şey varsa, onun varlığı heç bir mənə kəsb etməyəcək - biz onu görməyə qədər. Çünki məkənin özünün mənəsi özündən çıxıb başqalarına nüfuz etməkdir. Gerçəklik gerçəklərə nüfuz etmirsə, o, gerçək deyil. Bu mənada kainat da bizim idrakımıza bağlı bir məfhumdur. Həzrət Əlidən nəql edilən bir kəlam var: "Elm bir nöqtə idi, cahillər onu parçaladı". Bəli, kəsrət öncə bizim idrakımızda baş verir. İdrakımız parçalandığı zaman biz nə etsək də, bütövlüyü görə bilmirik. Halbuki, o, bir bütövdür. O, bizim sistem anlayışımızın kənarında mövcud olan bir sistemdir. Anlayışımızın müəllifi isə bizik. Ona görə də, yuxarıda işlə-

diyim ifadəyə bir də qayıdaraq, demək istədim ki, idrakı kənar müdaxilə mümkün deyil. Bizə müəllimlik edənlərin ustası elə bizik. Biz tələb etməsək, onlar müəllim ola bilməz. Əslində isə bilmək istədiyimiz şeyləri biz çoxdan bilirik. Sadəcə, bu bilgi bizim materiyanın alt qatında gizlənən anti-materiyanın içərisindədir. Bəlkə də elə anti-materiya bu bilginin özüdür?!

Bizim kainatla bütövləşdiyimiz anlar olur. O anları gördüyümüz zaman idrakımız gerçəkləşir və dediyimiz kimi, gerçəyi idrak etmiş olur. An məsələsi, əslində bütöv zaman deməkdir. Çünki bütövün parçası olmur. Sadəcə həcmi və kütləsi olur. Yeni, laboratoriyadakı dəniz suyu ilə balinaların yaşadığı bir dəniz suyu arasında heç bir fərq yoxdur. Kütlənin və həcmnin müxtəlifliyi isə heç nəyi dəyişdirmir. Bu bərdə çox demişik, çox yazmışıq. Lakin bu gün hədəfimiz bütöv məkən yox, bütöv zamanıdır.

Biz düşünürük ki, zaman nə nisbidir, nə də mütləq. Zaman bəlkə də üçüncü bir şeydir, yeni bütövdür. Çünki ən azından, digər ikisinin cavabı tapılmayıb və elmi isbatı hələ ki, ortada yoxdur. Yeni alimlər hələ dəqiq müəyyən edə bilmirlər ki, zaman nisbidir, yoxsa mütləq. Bunların hər ikisinə ayrı-ayrılıqda inanclar var. Ancaq elmdəki inanclar dindəki inancın prinsipinə ciddi bir fərqi yoxdur - əgər ortada dəlil-sübut, yeni idrakın gerçəkləşməsi ilə baş tutan gerçəyin idrak ediləməsi prosesi yoxdursa. Elə bu boşluqdan istifadə edib, bir fərziyyəni də biz ortaya ataq. O da bundan ibarət olsun ki, görünən, görünməyən, idrak edilən, ediləməyən hər şey, yeni bütün materiya, dolayısı ilə məkən bir bütövdən ibarətdirsə, deməli, zaman da bütöv ola bilər. Nə deməkdir bütöv zaman? Məsələn, çox sadə, keçmiş var, bu gün var, gələcək var. Bu, zamanın köhnə tərifidir. Yeni tərif isə bundan ibarətdir ki, nə

keçmiş var, nə bu gün var, nə gələcək var. Yanlış anlaşılmasın, mən İstanbul Bəyoğlundakı işsiz fəlsəfə klublarının bir üzvü deyiləm. Deyəcəklərim çox daha fərqli şeylərdir. Məsələn, belə düşünək; keçmişdən olanlar və gələcəkdə olacaqlar indi baş verir. Daha doğrusu, birlikdə baş verir (çünki "indi"nin özü də zaman bölünməsidir). Astrofizikada zaman bütövləşməsi deyir bir anlayış var. Bu, bir azacıq ona bənzəyir. Tutaq ki, hər kəsə məlum olduğu üzrə, qalaktikalarda elə ulduzlar var, məsələn, yüz min il bundan öncə sönmüş və qara dəliyə çevrilib. Ancaq o bizdən yüz min il uzaqda olduğuna görə, ona baxanda bu gün yox, yüz min il öncəni görürük. Bu gerçəklikdən çıxış edərək, gələcəyi də yaşamaq olar və yaşayırıq da. Bizim bəzən hiss etdiyimiz şeylər, əslində hiss deyil, gerçək yaşantıdır. Məsələn, bir hadisənin olacağını bədəninizdəki ağrılarından, ürək sızıntılarından, hətta yuxulardan-filandan anlayırıq. Hətta iş o yerə çatır ki, bu şeylər yüz dəfələrlə, min dəfələrlə təkrar olur və biz artıq ondan əmin olur. Və buna "hiss etmək" deyirik. Halbuki, hiss çox kiçik bir məfhumdur. Biz həmin gələcəyi olduğu kimi yaşayırıq. Sadəcə bundan xəbərsiz olur. Və

önəmli olduğu üçün, həmin kimliyin yoxluğu o ruhun da yoxluğu deməkdir. Bəli, fani dediyimiz bu dünyanın yaradılış və ısrarlı davamiyyətinin mənəsi və mahiyyəti məhz elə bundan ibarətdir!

Şərqdə və Qərbdə bəzi inanc və fəlsəfələrə görə, maddi bədən də ölmür. Dolayısı ilə, başqa şəkildə yenidən həyata qayıdır. Əlbəttə, bu, sadəcə bir inandır, ən yaxşı və aktiv halda fəlsəfədir. Lakin fəlsəfə və xüsusilə də, inanc sistemi, insan beynini, insan idrakını heç zaman qane etməyib. Yeni "bütün bunlar yalandır" demirik, onları dərk etmək, yaşamaq istəyirik. Bəli, gerçək olan yaşantıdır. Fəlsəfə məhz buna görə ölüdür. "Əməli fəlsəfə" deyir bir şey yoxdur və ola da bilməz. Çünki fəlsəfə ayrı şeydir, əməl ayrı şey. Fəlsəfə hər şeyin içində vardır. Hər şeyin içində olan isə ayrılıqda mövcud ola bilməz. Olsa, səfəfdir, fəlsəfə deyil. Fəlsəfə həm də əməlin bitdiyi yerdə başlayır. Hər hansı bir dahiyənə incəsənət əsəri idrakın gerçəkliyinə bəs edir. Ona fəlsəfə yükləmək, sadəcə olaraq, onun bütövlüyü artırır, onu daşımağı çətinləşdirir. İncəsənət əməlidir, fəlsəfə deyil!

Zamanın bütövləşdiyi bir şüur öz sahibini əbədiyyətə qovuşdurur. İmadəddin Nəsiminin sığmadığı şeylərdən biri də zaman idi! Nədir sığmazlıq? Əlbəttə ki, ilk növbədə sığmadığı o şeyin inkarı! Ancaq Nəsimi zamanı inkar etmirdi, onun bölünməsinə inkar edirdi. Üstəlik, bu qəzəldəki həmin ifadə "dəhri zamanə sığmazam" şəklindədir. "dəhri" dünyadır. dünyaya və zamana sığmazlıq, əslində bütövdən ayrılmış dünyadakı zamana və parçalanmış zamanın içindəki dünyaya sığmazlıq deməkdir. Sığmaq isə birbaşa bölünmə, parçalanma, yeni kəsrət anlamına gəlir. Bir şeyə sığan üçün yalnız o şey vardır. Başqaları onun üçün əhəmiyyət daşıdır, çünki sığdığı şey yalnız onun məkəni və sığdığı zaman da yalnız onun zamanıdır. Bu məkən də, bu zaman da ona məxsusdur, onunla məhdudlaşır. Sığmaq doğuluş, ölüm, yeni qıscası, faniyə deməkdir. Zamanın bütöv olduğunu dərk etmək, həmin zamanda var olmaq isə əbədiyyətdir! Bəli, dərk etmək, eyni zamanda, var olmaqdır. Yeni nəyi dərk edirsək, varlığımız da ondan ibarətdir. Dərk etmədiyimiz şeyin içərisində yoxuq, çünki, dərk etmədiyimiz üçün o da yoxdur. Yoxun içərisində var olmaq mümkün deyil.

Elə bütün bunlara görə də, zaman-zaman düşünməyə; görəsən, Tanrını dərk etmək mümkün deyilsə, O, bizim üçün, necə, hansı şəkildə vardır?! Çünki biz Onun yoxluğunu daha tez və daha asan dərk edirik, nəinki varlığını - etiraf etsək də, etməsək də, bu, belədir...

Gələn nəticə isə budur ki, Tanrı da daxil olmaqla hər şey - əgər dərk edirsək, vardır, dərk etmirsək, yoxdur.

Ancaq bütün bunlar, bir simfoniyanı başdan-ayağa dinləmədən, sadəcə onun son notlarını eşitməyə bənzəməsin, lütfən!

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.